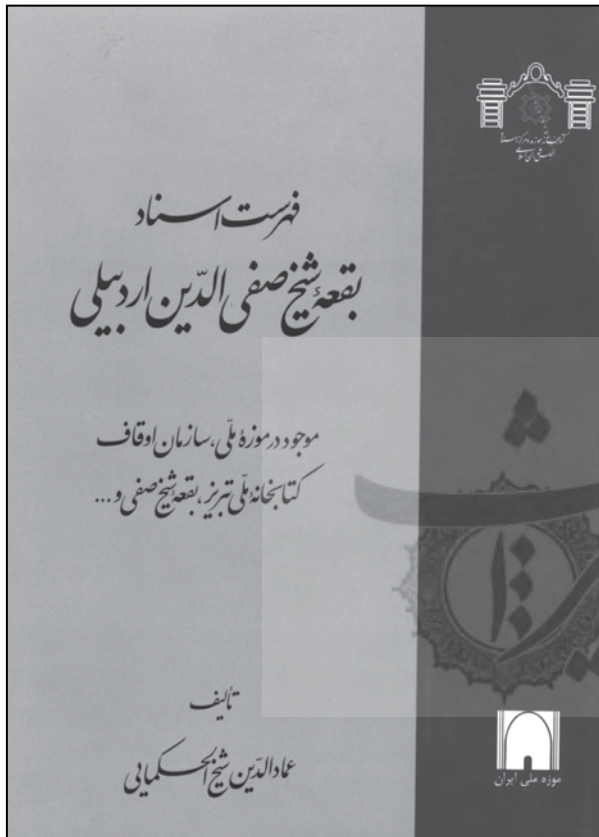

فهرست موقوفات بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی: دو اثر نویافته

سید علی آل داود

پادشاهی شاه عباس و شاه صفی است. محمدطاهر اصفهانی، چنان که خود در صفحه ۹ کتابش تصریح کرده، منصب استیفای موقوفات شیخ صفی را بر عهده داشته است. منبع آثاری که عبدی بیک و اصفهانی فراهم آورده اند اصول اسنادی است که خوشبختانه هم‌اکنون بیشتر آنها موجود است و دانشمند متتبع عمادالدین شیخ‌الحکامی فهرست تفصیلی آنها را فراهم آورده و اخیراً در شمار انتشارات کتابخانه مجلس به طبع رسانده است.^۲

از اسناد موقوفات و دارایی‌های آستانه شیخ صفی الدین اردبیلی، نیای دودمان صفویه در اردبیل، انبوهی بر جای مانده که بیشتر آنها را دو تن از دانشمندان روزگار صفویان تدوین و تألیف کرده و ملخص اسناد موجود را در کتاب‌های خود — که به صریح‌الملک موسوم گردیده — جای داده‌اند. این دو مؤلف که در عصر شاه طهماسب و شاه عباس می‌زیستند عبارتند از: ۱. زین‌العابدین عبدی بیک شیرازی متخلص به «نویدی»، شاعر و مورخ و نویسنده روزگار شاه طهماسب که هم به دستور این شاه به اردبیل رفت تا فهرستی برای این اسناد فراهم آورد. او ضمن پرداختن به این امر، خلاصه هر سند را نیز در کتابش گنجانده. از اثر عبدی بیک سه نسخه خطی جداگانه بر جای مانده بود که دو نسخه آن که در بقعه شیخ صفی نگهداری می‌شد، به موزه ایران باستان در تهران انتقال یافت و هم‌اکنون ذیل شماره‌های ۳۷۱۸ و ۳۷۱۹ در کتابخانه آن موزه نگهداری می‌شود. نسخه سوم نیز اکنون در کتابخانه ملی ایران به شماره ۲۷۳۴ موجود است و نگارنده سال‌ها پیش مقاله‌ای در باب آنها نگاشته است.^۱ این سه نسخه تفاوت‌هایی با هم دارند و مخصوصاً نسخه کتابخانه ملی حاوی مقدمه و مؤخره‌ای است که در دو دست‌نویس دیگر به چشم نمی‌خورد. ۲. محمدطاهر اصفهانی. او مستوفی بقعه شیخ صفی در عصر شاه عباس اول بوده و از سوی این شاه مأمور شد که باقی‌مانده اسناد را در مجله دیگری تدوین نماید و اثری جدید فراهم آورد. ماحصل پژوهش‌های او در مجله جدید مدون شد که هم‌اکنون دو نسخه آن ذیل شماره‌های ۳۷۰۳ و ۴۳۲۴ در موزه ملی ایران در دست است. اصفهانی فهرست اسنادی را در اثر خود وارد کرده که مربوط به املاک موقوفه یا خریداری شده آستانه شیخ صفی بین سال‌های ۱۰۰۰ تا ۱۰۵۰ یعنی روزگار

۱. «نوشته‌های تاریخی عبدی بیک شیرازی»، مجله تحقیقات اسلامی [یادنامه دکتر زریاب خویی]، سال ۱۰ ش ۱ و ۲ [۱۳۷۴ ش]، صص ۱۲۱ - ۱۴۱ ج ۲. فهرست اسناد بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، عمادالدین شیخ‌الحکامی، تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۸۷ ش، چهل + ۳۱۰ صفحه.

— صلوات الله عليه و آله و سلم — به وضوح پیوندند. این مجلد چند بار خاتمه یافته و باز از نو شروع می‌شود؛ از جمله در ص ۳۷۶ کتاب این گونه پایان می‌یابد:

خرد هر کجا گنجی آرد پدید
ز نام خدا سازد آن را کلید

اما بعد: این خاتمه‌ای است مشتمل بر ذکر چیزی چند با گریز ختامه مسک و فی ذلک...

این خاتمه که سر صفحه است ظاهراً در یکی از دو نسخه دیگر هم موجود است. درین خاتمه او از تقسیم‌بندی کتاب‌های مشهور به «صریح الملک» سخن رانده. این خاتمه تا ص ۳۷۸ ادامه یافته و از ص ۳۷۹ مجدداً فهرست املاک دیگر دنبال شده است. در ص ۴۰۰ خاتمه دیگر کتاب است که این گونه شروع می‌شود:

قد تم بالخیر فی یوم الخمیس شهر شوال سنه ۹۷۷هـ چون حجج و قبالات و اسناد و مجلات منسوبه به آستانه معلی مزکی مطالعه شده، آنچه از آن مضمون فهم شد، به ترتیبی که سزاوار بود درین «صریح الملک» سمت تلیق و صفت تلیق یافت. الا طوماری که همین قدر فهم می‌شود که بعضی رقیبات وقف خاندان حضرت شیخ صفی است و چون اسم واقف معلوم نیست و آن طومار از غایت اندراس به مرتبه‌ای است که اکثر اسامی آن محو شده، بلکه بعضی را عمداً قطع کرده و ضایع ساخته‌اند. چون آن طومار به نظر فقیر رسیده، واجب دید که آن را همچنانکه هست در این جا صورت‌نویسی نماید تا آنچه از آن معلوم شود معمول سازند. و آنچه از نوشته‌های طومار ضایع و ساده است در این جا نیز بیاض گذاشته، عوض آن برخی لفظ بیاض نوشته می‌شود. و آنچه از مواضع و محال وقف در محل خود به موجب سند دیگر نوشته شده، خطی مستدیر بر آن کشیده می‌شود، تا ارباب فهم بر حقایق آن مطلع گردند.»

در ص ۴۰۴ بار دیگر کتاب خاتمه می‌یابد:

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب على يدى الفقير على الملقب بزین العابدین الشهير بعبدی و هو ابن عبدالمؤمن بن صدرالدین محمد بن ناصرالدین احمد القوامی الشیرازی عفا الله عنهما.

آخرین خاتمه این کتاب از ص ۴۱۸ تا ۴۲۵ مبحثی است تحت عنوان «صورت وقفنامه چه صاحبقران امیر تیمور گورکان» این

نگارنده از سال‌ها پیش و به‌ویژه پس از آنکه مقاله‌ای در باب عبدی‌بیک در یادنامه مرحوم دکتر زریاب خویی نوشت به این موضوع علاقه‌مند شد تا آنکه سال‌ها بعد ضمن بررسی آلبوم‌های اسناد بیوتات سلطنتی در سازمان اسناد ملی ایران دریافت که دو دفتر از ۳۹۰ آلبوم موجود در آنجا به موضوع اسناد بقعه شیخ صفی اختصاص یافته و چون از وجود دو اثر مذکور تا کنون آگاهی در دست نبود در اینجا به اختصار به معرفی آنها می‌پردازد:

آلبوم شماره ۵۶ مجموعه بیوتات

این مجلد، نسخه خطی صریح الملک است و در عطف آن عنوان اثر «کتاب املاک وقف سلاطین صفویه» ذکر شده است. این نسخه ۲۱۸ برگ دارد و در تاریخ ۱۲۸۲ هـ ثبت کتابخانه دربار شده است. نسخه حاوی ۴۳۵ صفحه است و چنین آغاز می‌گردد:

حمدی صفی صافی که فاتحه کتاب کریم و صدرالخطاب کلام حکیم را کافی باشد که الحمد لله رب العالمین...

و در ص ۸ و ۹ چنین آمده:

اما بعد فهذا کتاب صریح و خطاب فصیح لتعداد املاک منسوبه و ترتیب اشخاص موقوفه بشروط مقرره معهوده مذکوره علی العتبة الرفیعة الکریمه العظیمه الصفیه المهدیه الزکیه التقیه النقیه الرضیه الموسویه الجعفریه الباقریه العابدیه الحسینیة الحسینیة العلویه المشهورة المنصورة بالصفویه - حُفَّت بالانوار القدسیه الالهیه الملکوتیه.

و در ص ۱۸ چنین آورده است:

پوشیده نماند که این اوراق مخصوص رقیبات آستانه معلی است با آنکه در حجج و اسناد بعضی زاویه و بعضی به اسم حظیره یا مزار و بعضی آستانه صفویه است با زاویه حضرت عالی‌رتبت شیخ صفی‌الدین با حضرت هدایت مرتبت شیخ صدرالدین با اسم شریف ایشان و اولاد امجاد ایشان، مرتب بر دو حرف سوی رقیبات منسوبه به سرکار ذوالجلال نواب اعلی حضرت خاقانی جنت‌مکانی شاه اسماعیل انارالله که رساله علی‌حده جهت آن ترتیب خواهد یافت، و هم در این جلد خواهد بود. و سواى رقیبات متعلقه به حضرات شاه‌زاده‌های عظام که آن هم رساله علی‌حده خواهد بود که با این دو دفتر مجلد گشته، سر حدیث خاتم‌المرسلین

اردبیلی است که آن را به روزگار حکومت حسنعلی خان امیرنظام گروسی در آذربایجان و هم به دستور او و دستور میرزا اسدالله خان و کیل الملک حاکم اردبیل میرزا حسن خان سررشته‌دار مستوفی ولایت اردبیل مأمور تهیه آن شد. میرزا حسن خان بر اساس متون صریح‌الملک برجای مانده از عصر شاه‌طهماسب و شاه‌عباس صفوی این کتاب را فراهم آورد و در حقیقت اثر او خلاصه صریح‌الملک عبدی بیک شیرازی و محمد اصفهانی است.

میرزا حسن خان در این رساله املاک وقفی بقعه شیخ صفی‌الدین را شناسایی و در باب متولی و بقعه اطلاعاتی به دست داده است. اثر او در مجموع کتابی قابل توجه، خواندنی و قابل استناد است و نسخه با خطی خوش کتابت شده است. این اثر برای تصحیح صریح‌الملک‌ها از جمله منابع ارزنده و آثار منحصر به فرد است. توان گفت میرزا حسن خان اثرش را در تحت سه بخش تنظیم و تدوین کرده است. این سه بخش که خود نام فقره بر آنها نهاده به شرح زیرند:

فقره اول: موقوفات بقعه متبرکه در اردبیل و سایر شهرها.

فقره ثانی: در تعیین و اسامی خدام آستان مبارکه خیر آثار.

فقره ثالث: در مال‌الاجاره و وجه روشنایی بقعه متبرکه حضرت شیخ صفی‌الدین و مقرری خدام آستان معلی. این نسخه با وقفنامه امیر تیمور گورکان آغاز می‌گردد که با مقدمه‌ای مفصل همراه است. ارقام و اعداد این دفتر به خط سیاق است. ■

قسمت در نسخ دیگر خطی صریح‌الملک دیده نمی‌شود. موضوع آن ارادت امیر تیمور به اجداد صفویه و وقف املاکی بر بارگاه شیخ صفی است و شروع با مطالب تاریخی خاصی است که با افسانه‌ها اختلاط و امتزاج یافته است. لیکن بررسی و ارزیابی دقیق آن کار ضروری مورخ است که در خصوص تیمور و عصر تیموریان به تتبع می‌پردازد. این بخش چنین شروع می‌شود:

در شهور سنه احدى عشر و الف، نواب سپهرکاب ظفرانتساب، خاک آستان علی بن ابی طالب شاه عباس صفوی الموسوی الحسینی به جانب ولایت بلخ فرمود، چون قلعه اندود شبرغان که عمده قلاع آن ولایت است مفتوح گردید، این وقفنامه در میان درختی مخزون بود، به چنگ درآمد. گویا علت غایی آن حرکت همین بوده است.

پس از این مقدمه مطالبی متنوع و حکایات تاریخی دلپذیر و خواندنی در باب امیر تیمور و اعتقادات او به اجداد صفویه آمده است. این بخش را می‌توان با تحقیق و پژوهش و مقایسه با متون تاریخی به صورت رساله علی‌حده‌ای انتشار داد.

آلبوم شماره ۲۳۹

دفتری است به قطع رقعی و به خط نستعلیق زیبا در ۱۱۰ برگ و ۲۲۱ صفحه، شماره پیشین آن در کتابخانه کاخ گلستان ۴۹۸۶ بوده است. این آلبوم کتابچه موقوفات شیخ صفی‌الدین

